

Американський досвід механізації сільського господарства і “Справа Трактороцентру”

У статті розглядається взаємозв'язок американського досвіду організації великого механізованого сільськогосподарського виробництва, який використали більшовики під час технічної реконструкції сільського господарства, і „Справи Трактороцентру”

Ключові слова: американський досвід, модернізація сільського господарства, „Справа Трактороцентру”

В статье рассматривается взаимосвязь американского опыта организации крупного механизированного сельскохозяйственного производства, который использовали большевики в период технической реконструкции сельского хозяйства, и „Дела Трактороцентра”

Ключевые слова: американский опыт, модернизация сельского хозяйства, „Дело Трактороцентра”

The article deals correlation American experience organization large mechanization agriculture of production and borrowing of the idea of the important figure of American of agriculture of Bolsheviks in period of technical reconstruction of agriculture and „Case of Tractorocentr”

Key words: American experience, modernization agriculture, „Case of Tractorocentr”

Постановка проблеми. Під час здійснення сучасних аграрних реформ в Україні широко використовується моделювання, вивчення та впровадження техніко-технологічного досвіду розвинутих країн. У зв'язку з цим значний інтерес має більшовицький досвід моделювання та використання досягнень розвинутих країн (в першу чергу США) під час технічної модернізації сільського господарства у 20-30-ті роки ХХ ст.

Аналіз актуальних досліджень. Визначена проблема досліджувалася в ряді історичних досліджень [1]. В цих працях аналізувалися особливості більшовицької технічної модернізації сільського господарства, вибір моделі, використання американського досвіду. Проте недостатньо було розкрито питання про взаємозв'язок більшовицької технічної модернізації і „Справи Трактороцентру”, за якою були звинувачені в шкідництві та репресовані ряд радянських керівників і фахівців в справі механізації сільського господарства.

Метою статті є дослідження помилок використання американського досвіду під час створення зерно фабрик та МТС, наслідком яких стала „Справа Трактороцентру”.

Виклад основного матеріалу. Більшовицька концепція технічної модернізації сільського господарства базувалася на марксистських ідеях про переваги в умовах соціалізму великого, суспільного, механізованого виробництва, „фабрик зерна і м'яса”, які здатні на новій індустріальній основі повністю вирішити продовольче питання в країні. В основу її практичної реалізації була покладена американська модель тракторизації і комплексної механізації сільського господарства. Ще на початку 20-х рр. ХХ ст. Г.Форд організував в Дирборні показову ферму, на якій завдяки планомірній організації робіт, спеціалізації та комплексній механізації всі сільсько-господарські роботи проводилися за 15-20 днів. Реалізація цієї моделі в СРСР вступила в активну фазу наприкінці 20-х рр. у зв'язку з розробкою сталінської зернової програми і початком будівництва великих, механізованих зернорадгоспів – радянських зернових фабрик. Для виконання технічної сторони цієї програми, затвердженої у липні 1928 р. на Пленумі ЦК ВКП(б), а також будівництва МТС для колгоспного руху у 1929 р. було створено Трактороцентр СРСР, який очолив О. Маркевич – організатор першої в країні Шевченківської МТС.

Головна проблема, з якою зіткнулися автори цієї програми, – відсутність вітчизняного досвіду: наукових розробок, технологій, спеціально підготовлених кадрів, необхідних для організації великого механізованого виробництва. Сумніви відносно можливостей реалізації цього проекту

висловили ряд відомих учених-економістів: М. Макаров, О. Дояренко, О. Чаянов та інші. Й. Сталін, виступаючи на липневому пленумі ЦК, послався на існуючий міжнародний досвід великого механізованого зернового виробництва. В якості прикладу він навів господарство „Кемпбелл Фармінг Корпорейшен” (штат Монтана), звернувши особливу увагу на велику площу ферми (майже 32 тис. десятин), спеціалізацію господарства як монокультурного зернового виробництва, а також повну механізацію виробничих процесів на основі тракторизації, широкого використання складних сільськогосподарських машин та автотранспорту [2, с.190-192].

Негативну оцінку великих зернових американських господарств дав проф. М. Макаров, який прожив у США декілька років і детально вивчав там велике виробництво. Він вважав, що американське велике виробництво, як правило, мало екстенсивний, хижацький характер, яке створювалося для одержання максимального ефекту в короткий термін [3, с.66-68]. Ще більш різку оцінку дав американським зерно фабрикам на липневому пленумі ЦК М.Осинський, на той час управляючий ЦСУ, який неодноразово відвідував США. Він підтвердив макаровську характеристику великого американського зернового виробництва як хижацького, екстенсивного, „заплював”, за висловом Й.Сталіна, зразкове пшеничне господарство Т.Кемпбелла, назвавши його „рекламним підприємством для показу тракторів та сільськогосподарських машин різноманітних фабрик” [4, с.57, 60-61]. Проте виступ Й.Сталіна зробив кемпбеллівське господарство дійсно знаменитим і поклав початок багаточисленним публікаціям у радянських періодичних виданнях, поїздкам радянських вчених, спеціалістів та господарників для знайомства та вивчення на практиці американського досвіду великого механізованого виробництва.

У 1929 р. спеціалісти з проблем сільськогосподарської техніки, які репрезентували журнал „Машина в деревне”, відвідавши господарство Т.Кемпбелла, відмічали, що значної уваги заслуговує досвід організації управління, машиновикористання, методи збирання врожаю, зберігання та транспортування зерна, організація техдопомоги і механізація основних виробничих процесів [5, с.22].

Разом з тим більш детальне знайомство з системою землеробства Т. Кемпбелла привела їх до висновків, які були близькими до тих, що висловлювали „противники” великих зернових фабрик: хижацьке використання землі, слабка агротехніка (сівозміна – однорічний пар з недбалою оранкою), слабка боротьба з бур’янами і не зовсім ретельний засів. Подібну позицію висловлювала в журналі „Совхоз” делегація агрономів Зернотресту, які відвідали США навесні 1929 р. Їх стаття була опублікована під багатозначною назвою „Світло і тіні в господарстві Кемпбелла” [6, с.125].

Проте на фоні перших успіхів діяльності зерно фабрик та ентузіазму, з яким починалося їх будівництво, негативні сторони іноземного досвіду немов би затушовувалися, оскільки існувала впевненість, що в умовах соціалізму є можливість їх виправити, що техніка вирішить всі проблеми.

Радянські зерно фабрики, при створенні яких використовувався американський досвід сучасного великого зернового виробництва (а їх до кінця 1932 р. було створено 213), стали найбільшими у світі високомеханізованими сільськогосподарськими підприємствами (площа найбільших із них сягала 200 тис. га). Одночасно ці фабрики стали потужним радянським пропагандистським інструментом, який повинен був показати всьому світу переваги нового соціалістичного сільськогосподарського виробництва. Розробляючи зернову програму, радянське керівництво зробило ставку на технічну сторону вирішення проблеми (Техніка вирішує все!), явно недооцінивши ряд найважливіших природних, агротехнічних та кадрових факторів. Слідом за створенням радянських фабрик зерна (які були об’єднані під егідою Зернотресту) почалася широкомасштабна кампанія по створенню радянських фабрик м’яса (Скотопром, Свинопром, Птахопром, Вівцепром тощо). Перші успіхи зернової програми дали можливість Й. Сталіну заявити на ХУІ з’їзді ВКП(б), що всі заперечення учених обвалилися і зійшли нанівець. [7, с.282]. Голова РНК СРСР В.Молотов назвав зерно фабрики „гордістю радянського ладу” і об’явив на початку 1932 р., що зернова проблема в СРСР в основному вирішена [8, с.5].

„Безупинні хвастощі” радянського керівництва (за висловом Л.Троцького) спотикнулося об реалії радянського сільського господарства вже восени 1931 р., коли врожайність в радянських зерно фабриках упала до 4-5 ц з га і почалися серйозні труднощі з хлібозаготівлею. Це застало ЦК ВКП(б) створити спеціальну комісію, яка дослідила стан справ в Зернотресті і яка виявила „кричущу безгосподарність і недопустимо злочинне відношення до державного майна...” В постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР у листопаді 1931 р. відзначалося, що якість обробки землі в господарствах вкрай незадовільна, а „сільськогосподарська техніка, яка є в радгоспах, вкрай

недостатньо використовується ними для підвищення врожайності”[9, с.1-2]. У 1932 р. ситуація продовжувала погіршуватися, незважаючи на те, що слідом за постановою уряду і ЦК були зроблені оргвисновки і проведено реорганізації. Криза, яка охопила радгоспне виробництво, посилилася несприятливими погодними умовами і масовим заростанням полів бур’янами. У 1932 р. комбайнами змогли убрати тільки 27,5% площ [10, с. 64]. Більшу частину площ довелося вбирати вручну. Сталінська зернова програма зазнала краху. Це стало однією із основних причин жорстких хлібозаготівель у ще вкрай слабкому колгоспному секторі і масового голоду 1932-1933 рр.

Чи була в тому провина Трактороцентру? Справа в тому, що нові зерно фабрики стали для Трактороцентру своєрідним полігоном для випробувань нових технологій, форм використання техніки і організації машинно-тракторного парку. Цей досвід керівництво Трактороцентру і наркоматів часом механічно розповсюджували і на МТС, які обслуговували колгоспний рух. Керівники Трактороцентру і наркоматів стали заручниками більшовицької зернової програми і в цілому аграрної політики ВКП(б), що привело до масового голоду та загибелі мільйонів людей. Вони разом з партійним керівництвом країни несуть відповідальність за її катастрофічні наслідки. Трактороцентр був типовим породженням радянської бюрократичної адміністративно-командної системи, яка склалася наприкінці 20-х – початку 30-х рр. в умовах ліквідації непу. Діючи в надзвичайній обстановці (за три роки його роботи було побудовано майже 2,5 тис. МТС), керівництво Трактороцентру допускало багато помилок і прорахунків. Ось „погляд зі сторони” старого аграрника-марксиста К.Каутського, який уважно вивчав радянську систему управління і виклав оцінки цієї системи в книзі „Большевизм в тупике”. Говорячи про роботу Трактороцентру, він писав:”... розподіляючий бюрократичний апарат ні на що не згоден, нездатний, відірваний від життя, паралізований складним і дріб’язковим контролем заплутаної системи інстанцій та до того ж затримується потоком планів, які змінюють і обганяють один одного і один одному суперечать. Тому розподіл машин і навіть найпростіших знарядь здійснюється з запізненням, безглуздо, безсистемно” [11, с.20-21]. Ці оцінки одного із лідерів європейської соціал-демократії мали під собою серйозну основу. Перевірка роботи Трактороцентру, яка проводилася у 1932 р., свідчила про те, що, наприклад, льоносмикалки направлялися розподіляючим апаратом в МТС України, де посівів льону не було, а конопляні молотарки – в райони, де конопля не висівалася. Пшеничні плуги засилалися в північні райони країни, де вони не могли бути використані, комбайни надходили в МТС неукomплектованими, а у постачанні машинно-тракторних майстерень та МТС запчастинами відчувався постійний дефіцит та безлад [12, с. 48].

Безмежна тракторизація сільського господарства нанесла значного удару по кінській тягловій силі. Ще у 1925 р. відомий економіст О.Чаянов в статті „Проблема трактора в сельском хозяйстве СССР”, спираючись на перший досвід масового використання тракторів, зробив висновок про те, що „нестача коней в зернових районах СРСР та необхідність підйому нових земель за глибокої оранки робить вкрай бажаним виконання тракторами деяких польових та стаціонарних робіт при комбінації їх праці з працею живих двигунів” [13]. Наприкінці 20-х рр. О. Чаянов під тиском аграрників-марксистів змушений був відмовитися від ідеї комбінування. Проте через кілька років, коли пройшла ейфорія тракторизації і стало відомо, що у багатьох районах різко зменшилося поголів’я коней та іншої живої тягової сили, влада почала пошук шкідників, які завдали значної шкоди енергетичній базі сільського господарства.

6 березня 1933 року у газеті „Правда” з’явилося повідомлення ОГПУ про розкриття та ліквідацію контрреволюційної групи шкідників, в яку входили працівники Трактороцентру, Наркомзему та Наркомату радгоспів СРСР [14]. У постанові ОГПУ їх вина визначалася так: „За організацію контрреволюційного шкідництва в МТС та радгоспах ряду районів України, Північного Кавказу та Білорусії, яке завдало шкоди селянству та державі і виявилось у пошкодженні та знищенні тракторів та сільськогосподарських машин, навмисному засмічуванні полів, підпалах машинно-тракторних станцій, машинно-тракторних майстерень та льонозаводів, дезорганізації сівби, збирання та обмолоту з метою підірвати матеріальне становище селянства та створити у країні стан голоду”[15].

Немає сумніву в тому, що головним організатором справи Трактороцентру було більшовицьке керівництво країни на чолі з Й.Сталіним. Яку роль відводило ЦК ВКП(б) цій справі, видно із постанови січневого об’єднаного пленуму ЦК і ЦКК 1933 р., в якій відмічалось: ”Відносно явищ шкідництва та саботажу в колгоспах та радгоспах, то вони повинні відіграти врешті решт таку ж благодатну роль у справі організації нових, більшовицьких кадрів для колгоспів та радгоспів, яку відіграли шкідництво та „Шахтинський процес” в області промисловості. Немає сумніву в тому,

що явища шкідництва та саботажу у деяких колгоспах та радгоспах, виявлені цього року, будуть слугувати поворотним пунктом у справі розгортання революційної пильності” [16, с.84-85].

Після розгрому Трактороцентру радянська періодична преса почала широку кампанію критики буржуазних, ворожих теорій, які намагалася впровадити у своїй діяльності група Вольфа, Конара, Коварського та ін. учасників „контрреволюційної організації”. Їх було звинувачено у шкідництві в області планування с.-г. виробництва, у впровадженні ультра спеціалізації у нових радгоспах. Відстоюючи монокультурне виробництво, вони, виходячи з американського досвіду, відкидали перехід до комбінованого зерно-тваринницького виробництва, вважаючи, що це приведе до ускладнення профілю механізованого виробництва та зниження рентабельності зернофабрик. [17]. В обвинуваченні колеги ОГПУ від 11 березня 1933 р. ряд керівників Трактороцентру були засуджені до розстрілу за „впровадження технології мілкої оранки, яка привела до заростання ланів бур'янами”[18]. Ця технологія (оранка не більше 8-12 см) була запозичена із американського досвіду великого зернового виробництва. В умовах не-хватки технічних засобів вона дозволяла значно скоротити терміни польових робіт, зекономити паливно-мастильні матеріали та збільшити міжремонтні терміни експлуатації техніки. Разом з тим впровадження цієї технології вимагало і чіткого додержання ряду агротехнічних заходів, зокрема боротьби з бур'янами та с.-г. шкідниками, що в тих умовах практично не виконувалося. Проте слід відзначити, що так звана „спрощена агротехніка” впроваджувалася Трактороцентром у відповідності з рекомендаціями Всесоюзного інституту зернового господарства, так званої „саратівської школи” ґрунтознавства на чолі з академіком М.М. Тулайковим. У 1933 р., коли сесія ВЦВК СРСР офіційно засудила технологію мілкої оранки, покався у своїх помилках та відхрестився від неї і академік М.М. Тулайков.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Знадобилися роки, щоб перебороти негативні наслідки поспішної технічної модернізації сільського господарства, розробити науково обґрунтовані механізовані технології, підготувати і закріпити кадри визначити оптимальні розміри господарств, стабілізувати зернове господарство. Правда про „ворожу” організацію Трактороцентру вперше стала відома радянському суспільству у 50-ті рр. ХХ ст., коли судові рішення по відношенню до осіб, що проходили по цьому процесу, були відмінені за відсутністю складу злочину, проте об'єктивно і неупереджено розібратися в цій справі стало можливим лише в останні роки. Досить актуальним, зокрема, є подальше дослідження діяльності керівників та фахівців Трактороцентру.

Можна зробити висновок, що радянська модель технічної модернізації сільського господарства хоча і копіювала американський досвід, проте впроваджувалася в рамках директивно-планової системи за відсутності необхідних матеріальних і культурних передумов. Курс більшовиків на створення великого суспільного механізованого виробництва відображав особливості єдиної технічної державної політики. Технічна модернізація „по-радянськи” не стільки не мала джерел до саморозвитку, скільки мала обмежені ресурси такого розвитку, яких було недостатньо для подолання постіндустріального бар'єру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Москальов Б.Г. Особливості формування радянської моделі технічної модернізації сільського господарства / Б.Г. Москальов // Український селянин. 2003. – Вип.7. – С.136-138; Москальов Б.Г. Т. Кемпбелл і створення радянських зерно фабрик/ Б.Г. Москальов//Зб.наук.праць.Серія „Історія та географія”/Харк.держ.пед.ун-т ім. Г.С. Сковороди. – 2003. – Вип. 13. – С.64-71; Москальов Б.Г. Курс на будівництво зерно фабрик та прискорення формування більшовицької моделі технічної модернізації аграрного сектора наприкінці 20-х років /Б.Г. Москальов// Український селянин. – 2002. – Вип.6. – С.116-119.
2. Сталин И. Соч. – Т.11. – М., 1955.
3. Макаров Н.П. Условия и пределы применения тракторов в сельском хозяйстве США. – М., 1922.
4. Зеленин И.Е. Первая советская программа массового освоения целинных земель (конец 20-30-е годы)//Отечественная история. – 1996. – №2.
5. Машина в деревне. – 1929. – №1-2.
6. Совхоз. – 1929. – №14-15.
7. Сталин И. Соч. Т.12. – М., 1955.
8. 6 съезд Советов. Стеногр.отчет. Бюлл. №2. – М., 1931.

9. Социалистическая зерновая фабрика. – 1931. – №23-24.
 10. Див. Зеленин И.Е. Вказ.праця.
 11. Каутский К. Большевизм в тупике. – Берлин, 1930.
 12. На аграрном фронте. – 1933. – №2.
 13. Экономическое обозрение. – 1925. – май.
 14. Правда. – 1933. – 6 марта.
 15. Правда. – 1933. – 12 марта.
 16. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. Т.5. 1931-1941. – М., 1971.
 17. Никулихин Я. О буржуазных теориях и вредительстве в освоении новой техники. – М., 1933.
- Документи редакційно-видавничої групи Харківського тому серії „Реабілітовані історією”.
Довідка Воєнної Колегії Верховного Суду Союзу РСР від 26 вересня 1957 р.